

Dr hab., prof. UP Katarzyna Dormus¹
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Polska

Sejm Czteroletni wobec problemów oświaty i wychowania

Wprowadzenie

W okresie Sejmu Czteroletniego problematyka edukacyjna nie była zaliczana do zagadnień pierwszoplanowych. Poruszano ją w związku z innymi kwestiami, zwłaszcza wojskowymi i podatkowymi. Najczęściej dyskutowana była w kontekście Komisji Edukacji Narodowej – jej przyszłego bytu, formy i charakteru działania. Dyskusje toczone na tematy edukacyjne stanowią interesujący materiał, ilustrujący ścieranie się dwóch różnych stanowisk politycznych i światopoglądowych: konserwatywnego i zwolenników reformy. Spór ten jest jednak przede wszystkim sporem o model wychowania.

Powstanie Komisji Edukacji Narodowej 14 października 1773 r. było efektem wyjątkowego splotu okoliczności wywołanego I rozbiorem Polski oraz papieską decyzją o kasacie zakonu jezuitów. Stanowiło też ostatnie ogniwo w serii reform oświatowych podjętych w Polsce w wieku XVIII² i wpisywało się w długi proces przemian dokonujący się w Europie pod wpływem filozofii i światopoglądu oświeceniowego. W Polsce, podobnie jak w wielu krajach europejskich, zmierzano do podporządkowania szkolnictwa władzy państwowej. Jednak proces ten przebiegał odmiennie niż w krajach, w których panowała monarchia absolutna. KEN, nie mając nad sobą władcy absolutnego, miała znacznie większą swobodę działania i mogła podejmować samodzielne decyzje. W Polsce nie dążono też do wychowywania wiernego poddanego, lecz obywatela i patrioty³. Ten cel, podobnie jak starania o rozciągnięcie zwierzchności nad szkolnictwem, pozostały niezmiennie w ciągu całej dwudziestoletniej działalności Komisji.

---

¹ <https://orcid.org/0000-0002-4780-3914>

² Były to: reforma szkół pijarskich przeprowadzona przez Stanisława Konarskiego, reforma szkół jezuickich oraz powstaniem z inicjatywy króla Stanisława Augusta Ponia-towskiego Szkoły Rycerskiej Korpusu Kadetów.

³ Gierowski Józef Andrzej, *Systemy edukacyjne w państwach oświeconego absoluty-zmu Europy środkowej i wschodniej*, [w:] *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa*

Komisja Edukacji Narodowej w obradach Sejmu Czteroletniego

Od połowy lat 80. XVIII w. zaostrzały się różnice w postrzeganiu przez opinię publiczną KEN i przeprowadzanych przez nią reform. Obóz konserwatywny atakował wprowadzone przez nią w szkołach narodowych programy nauczania jako niezgodne z interesami społeczeństwa szlacheckiego i polską tradycją. Zarzucano jej lekceważenie wychowania religijnego, nie podobało się ograniczenie nauczania łaciny, wprowadzenie matematyki, przyrody i nauki moralnej. Młodym świeckim nauczycielom wykształconym w utworzonych przez Komisję przy uniwersytetach seminariach nauczycielskich zarzucano zbyt swobodny styl życia, a nawet bezbożność. Wielu krytykom nie podobała się niezależność funduszu edukacyjnego, a tym samym niezależność finansowa Komisji⁴.

Sprawa edukacji poruszana była przez ówczesnych publicystów, a opinie w tej kwestii – zdaniem Janiny Ender – były tak różne, „jak odmienne były ideały, w imię których zaczął się zatarg pomiędzy społeczeństwem a kierownikami reformy. Na pytanie: kto ma nauczać? Głosy konserwatywne oświadczały się za duchowieństwem, postępowe – za świeckimi”⁵. Wobec coraz silniejszej krytyki skierowanej przeciwko Komisji głos zabierali jej obrońcy. Jednym z nich był Hugo Kołłątaj. Późną jesienią 1788 r. ukazała się, w niedrukowanej jeszcze wersji, trzecia część jego *Listów Anonima* i zaczęła krążyć wśród publiczności. Kołłątaj domagał się, by Komisja miała „najwyższą i jedyną zwierzchność nad wszelką w kraju edukacją (...)”⁶ oraz podkreślał, że fundusz Komisji

---

w *Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej 24–26 października 1973*, red. Kamilla Mrozowska i Renata Dutkowska, Warszawa–Kraków 1977, s. 29, 47, 49.

⁴ Bartnicka Kalina, Dormus Katarzyna, Wałęga Agnieszka, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, t. 1, Warszawa 2018, s. 137; Bartnicka Kalina, Dormus Katarzyna, *The Commission of National Education and its transformation in the years 1773–1794*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, 2018, s. 33; Kot Stanisław, *Historia wychowanie*, t. II, Warszawa 1996, s. 77, 96; Hulewicz Jan, *Opinia publiczna wobec Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Studia z dziejów kultury polskiej*, red. Henryk Barycz i Jan Hulewicz, Warszawa 1949, s. 427.

⁵ Ender Janina, *Sprawy oświatowe w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, 1961, s. 38.

⁶ Kołłątaj Hugo, *Do Stanisława Małachowskiego... Anonima listów kilka, cz. III: O poprawie Rzeczypospolitej*, Warszawa 1788, s. 179.

przeznaczony na edukację publiczną nie może być użyty na żaden inny cel. „Fundusz tak święty – pisał w liście IX – bo na edukacją publiczną przeznaczony, fundusz nasz własny, bo dla dzieci obywatelskich z powszechnego chciwości potopu uratowany; fundusz, który nie nam, lecz przyszłej Rzplitej należy, nie może być na żaden inny użyty obiekt”⁷.

Sejmiki wyborcze w roku 1788 odbywały się pod hasłem aukcji wojska. Domagając się pomnożenia jego liczebności, doskonale zdawano sobie sprawę, że jest to przedsięwzięcie kosztowne. Pytaniem pozostawało, kto te koszty poniesie. Najchętniej wskazywano na majątki kościelne oraz majątki pojezuickie oddane pod zarząd KEN. Lauda sejmikowe nie występowały wprawdzie wyraźnie przeciw Komisji, dostrzegalna była jednak dążność do odebrania należących do niej dóbr. Powstawał jednak dylemat, który będzie powracał w czasie obrad sejmu: w jak sposób przejąć fundusz edukacyjny, nie doprowadzając tym samym do ruiny szkolnictwa. Coraz wyraźniej zatem formułowano postulat, by wykształcenie młodzieży oddać zakonom nauczającym, Komisji pozostawiając nadzór nad nimi⁸.

Już w pierwszych miesiącach obradowania Sejm Wielki podjął dwie ważne uchwały: o powiększeniu stanu liczebnego armii do 100 tysięcy (20 X 1788) i o ustanowieniu podatku obciążającego szlachtę w wysokości 10% od dochodów przynoszonych przez dobra ziemskie (26 III 1789). Zaraz też na pierwszych sesjach zostali wyznaczeni delegaci, których zadaniem była kontrola czynności wszystkich magistratur, w tym też KEN. Trudno dziś stwierdzić jak przebiegała ta kontrola, jednak faktem jest, że w pierwszej połowie 1789 r. w obradach sejmu często przewijały się problemy dotyczące działalności KEN. Tak np. w styczniu 1789 r. poseł Stanisław Kublicki proponował, aby fundusz edukacyjny, z wyjątkiem pewnej rezerwy zachowanej na potrzeby szkół głównych, przekazać armii, zaś inny z posłów o nazwisku Wawrzecki postulował przerzucenie kosztów utrzymania szkół i Komisji na Kościół⁹. W obronie Komisji wypowiedział się na forum sejmowym m.in. poseł Julian Ursyn Niemcewicz¹⁰.

---

⁷ Tamże, s. 172.

⁸ Ender Janina, *Sprawy oświatowe...*, s. 35.

⁹ Ender Janina, *Sprawy oświatowe...*, s. 38–40; Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, Wrocław 1979, s. 192, 222. Patrz więcej: Butterwick Richard, *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792*, Kraków 2019, s. 418–420.

¹⁰ Patrz: *Głos posła Juliana Ursyna Niemcewicza (mowa sejmowa, r. 1789)*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej. (Pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł*, oprac. Stanisław Tync, Wrocław 1954, s. 425–435.

Od początku obrad Sejmu Wielkiego Komisja Edukacyjna zajmowała się wyłącznie sprawami bieżącymi. Jej twórcy i organizatorzy byli bowiem mocno zaangażowani w prace nad odbudową państwa. W posiedzeniach Komisji uczestniczyli tylko trzech komisarzy: Joachim Chreptowicz, Ignacy Potocki oraz prymas Michał Poniatowski. Ten ostatni wyjechał zresztą z Polski w czerwcu 1789 r., przewodnictwo komisji powierzając Feliksowi Oraczewskiemu¹¹. W tym czasie uznano za konieczne zmodyfikowanie Ustaw Komisji z 1783 r. i dostosowanie ich do zmienionych warunków. Zadania tego podjęli się Chreptowicz, Potocki oraz Adam Kazimierz Czar-toryski, konsultując zmiany z przedstawicielami szkół głównych. Nowe ustawy zostały zatwierdzone przez Komisję 2 lutego 1790 r. i zaczęły ob-wiżywać od 1 października tego roku. Wzmacniały one stanowisko szkół głównych rozszerzając ich autonomię i w większym niż dotąd stopniu pod-porzadkowując im szkoły średnie¹².

Pod koniec 1789 r. Sejm przystąpił do systematycznej pracy nad re-formą Rzeczypospolitej. 7 września wybrano Deputację do poprawy formy rządu kierowaną przez biskupa Adama Krasińskiego. Znaleźli się w niej też, związani z KEN, Chreptowicz oraz Potocki. 23 grudnia de-putacji udało się doprowadzić do zatwierdzenia przez sejm „Zasad do poprawy formy rządu”, zapoczątkowujących reformę konstytucyjną, ale dopiero 5 sierpnia 1790 r. Deputacja Konstytucyjna przedstawiła swój projekt sejmowi. Sprawy edukacyjne dyskutowane były dwa dni póź-niej.

Projekt konstytucji nie tylko utrzymywał Komisję Edukacyjną, ale też rozszerzał jej prawa. Komisja miała się składać z 12 komisarzy wybiera-nych spośród osób świeckich i duchownych, a na jej czele stać miał pry-mas. Komisarze wybierani byli na 6-letnie kadencje, ale w taki sposób, aby zawsze połowa z nich pozostawała na swych stanowiskach. Miało to

---

¹¹ Ender Janina, *Sprawy oświatowe...*, s. 59; Woltanowski Andrzej, Wroczyński Ry-szard W., *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Warszawa 1973, s. 313.

¹² Ender Janina, *Sprawy oświatowe...*, s. 44–45; Jobert Ambroise, *Komisja Eduka-cji...*, s. 204; Bartnicka Kalina, *Wprowadzenie*, [w:] *Ustawy dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*, Warszawa 2015, s. 49–50. Patrz: *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rze-czypospolitej przepisane* (2 lutego 1790), [w:] *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej: rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, oprac. Józef Lewicki, Kraków 1925, s. 213.

zapewnić Komisji zachowanie ciągłości jej prac. Komisję wyposażono we władzę administracyjną, sądowniczą i finansową¹³.

W rozdziale IX nakazywano Komisji zapewnić młodzieży szlacheckiej jednolitą edukację, która ma ją sposobić „na obywatelów kochających swobody narodu, troskliwych o ich całość, zdolnych do pełnienia wszelkich obowiązków, aby tegoż samego ducha wolności i miłości Ojczyzny najodleglejszym podawała pokoleniom”¹⁴. Władzę Komisji rozciągnięto na szkoły dla protestantów, prawosławnych i Żydów.

Wzmocniono bardzo pozycję akademików. W punkcie XV zatwierdzano dawne przywileje nadane uniwersytetom, w tym przywilej Zygmunta Starego nadający profesorom akademickim szlachectwo osobiste dopóki będą uczyć, a po 20 latach pracy nauczycielskiej szlachectwo dziedziczne¹⁵. Do tej pory przywilej ten nie miał większego praktycznego znaczenia, stał się aktualny wraz z pojawieniem się grupy nauczycieli świeckich, dla których sprawy dziedziczenia były ważne.

Stanowiono również, że biskupstwa będą mogli obejmować tylko doktorzy teologii i prawa promowani przez polskie szkoły główne. Kandydaci do funkcji poselskich mieli wykazać się 8-letnią służbą wojskową lub pełnieniem określonych urzędów cywilnych. Te z kolei dostępne były tylko dla posiadaczy dyplomów szkół głównych. W pracach wielkich komisji mieli brać udział asesory posiadający głos doradczy, wybrani spośród personelu swych biur, a w biurach tych mogli pracować jedynie ci, którzy złożyli stosowne egzaminy w szkole głównej¹⁶.

Jak zauważa Ambroise Jobert w myśl tego dokumentu akademicy-plebejusze mogli otrzymać szlachectwo, podczas gdy młodzi ludzie z największych nawet rodów niemający odpowiedniego wykształcenia nie mogli obejmować urzędów publicznych, chyba że na drodze kariery wojskowej. Zdaniem tego badacza, „w ten sposób Deputacja Konstytucyjna przywiązywała do pergaminów uniwersyteckich taką samą, jak do tytułów szlacheckich, lub nawet większą wagę. Proponowała wprowadzenie do prawa polskiego dwu zasad, pociągających za sobą ogromne konse-

---

¹³ Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji...*, s. 203–206. Por. Ender Janina, *Sprawy oświatowe...*, s. 50–53.

¹⁴ *Projekt do formy rządu*, rodz. IX, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/348063/edition/332406/content> [dost.: 7.10.2021].

¹⁵ Tamże, rodz. IX, pkt. XV.

¹⁶ Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji...*, s. 205.

kwencje: wiedza prowadziłyby do szlachectwa, urodzenie nic by nie znaczyło bez wykształcenia (...) W ten sposób dwie jedynie bramy miały otwierać karierę polityczną: służba wojskowa i studia akademickie”¹⁷. Tym samym w projekcie bardzo doceniono rolę nauki, wykształcenia i nauczania.

Starano się też zachęcić do pracy w zawodzie nauczycielskim m.in. podnosząc jego prestiż. Projekt przewidywał, że rektorzy szkół wydziałowych zostaną zrównani z urzędnikami wojewódzkimi, profesorowie szkół głównych z urzędnikami prowincjonalnymi, a rektorzy szkół głównych z sekretarzami, referendarzami czy pisarzami, przyznawano im także prawo zasiadania w senacie i zajmowania urzędów ministerialnych¹⁸.

Projekt został rozesłany posłom, jednak sejm ciągle odraczał obrady. Ostatecznie żadnych uchwał w sprawie Komisji Edukacyjnej nie podjęto. Zapadła natomiast decyzja, aby sejm obradował w podwójnym składzie. Jesienna kampania sejmikowa 1790 r. przebiegała w bardzo nieprzychylniej dla Komisji atmosferze. Padały postulaty jej likwidacji, powtarzano postulat oddania szkolnictwa zakonom¹⁹. Jak twierdzi Richard Butterwick, 2/3 sejmików litewskich i połowa koronnych żądała przywrócenia jezuitów²⁰.

Atmosferę tą starał się wykorzystać eks-jezuита Stefan Łuski, redaktor „Gazety Warszawskiej”, który w listopadzie do numeru 10. gazety dołączył druk ulotny „Ofiara eks-jezuitów z własnych swych osób uczyniona”. Pisząc rzekomo w imieniu jezuitów, deklarował podjęcie się przez nich bezpłatnego nauczania. Warunkiem było wskrzeszenie zakonu²¹. Jednak jego plan rozpętania wielkiej kontrakcji przeciw Komisji nie powiódł się.

Konstytucja 3 Maja

Konstytucja zapewniała silną pozycję królowi, który władzę wykonawczą sprawował z dodaną mu Strażą Praw, zaś dopełnieniem Straży

---

¹⁷ Tamże, s. 205–206.

¹⁸ Tamże, s. 205.

¹⁹ Ender Janina, *Sprawy oświatowe...*, s. 53, 58; Woltanowski Andrzej, Wroczyński Ryszard W., *Komisja Edukacji...*, s. 299, 311.

²⁰ Butterwick Richard, *Polska rewolucja...*, s. 667 i nast.

²¹ *Ofiara eks-jezuitów. (Łuski Stefan, Ofiara eks-jezuitów, r. 1790)*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej. (Pisma Komisji...)*, s. 441–444.

były podlegające jej wielkie komisje: Edukacji, Policji, Wojska i Skarbu, którym z kolei podlegały wojewódzkie komisje porządkowe. Komisarzy wybierał sejm. Na czele Komisji Edukacji miał zawsze stać prymas, wchodzący równocześnie w skład Straży Praw²².

Konstytucja zatem wzmacniała pozycję Komisji Edukacyjnej poprzez zaliczenie jej do grupy wielkich komisji. Z drugiej jednak strony pozbawiała ją samodzielności. Potwierdzano to aż dwukrotnie pisząc w odniesieniu do Straży Praw, że „posłuszeństwo należy się jej zawsze od wszystkich magistratur” oraz „dla porządnego władzy wykonawczej dopełnienia, ustanawiamy oddzielne komisje, mające związek ze Strażą i obowiązane do posłuszeństwa tejże Straży”²³. Nowych przepisów szczegółowych odnoszących się do Komisji Edukacyjnej nie uchwalono, obowiązywały zatem te z 1790 r.²⁴

Kwestie edukacji poruszone zostały też w artykule poświęconym wychowaniu synów królewskich. Rolą Komisji Edukacyjnej było opracowanie „układu instrukcji i edukacji synów królewskich do potwierdzenia sejmowi, a to, jednostajne w wychowaniu ich prawidła wpajały ciągle i wcześniej w umysły przyszłych następców tronu religię, miłość cnoty, ojczyzny, wolności i konstytucji krajowej”²⁵.

Szkoły główne oraz większa część stanu akademickiego przyjęły Konstytucję z entuzjazmem²⁶. Król komentował to wydarzenie z zadowoleniem pisząc w liście do swego sekretarza Maurycego Glayre’a: „(...) Edukacja ulepszana od 27 lat (...) i zamiłowanie do czytania zagranicznych książek, które upowszechniły się tutaj od tego samego czasu, przyczyniły się w dużej mierze do oświecenia społeczeństwa, bez czego rewolucja byłaby niemożliwa”²⁷.

Po uchwaleniu konstytucji koniecznym było opracowanie szczegółowych przepisów dla wszystkich instytucji rządowych. Opracowano zatem nowy projekt dotyczący Komisji Edukacyjnej, będący przeróbką projektu z 1790 r. Projekt ten określał „zadania i prawa Komisji Edukacyjnej, zapewniał ciągłość jej prac i dawał nadzieję, że rozwój spraw oświatowych

---

²² *Konstytucja 3 maja*, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1791.html> [dost.: 8.10.2021].

²³ Tamże.

²⁴ Bartnicka Kalina, *Wprowadzenie...*, s. 51; Ender Janina, *Sprawy oświatowe...*, s. 62.

²⁵ *Konstytucja 3 maja...*

²⁶ Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji...*, s. 215–219.

²⁷ Cytat za: tamże, s. 214.

pójdzie drogą coraz dalszego postępu²⁸. Nie został on już jednak rozpatrzony przez Sejm.

Konstytucja nie zamknęła dyskusji nad rolą i znaczeniem Komisji Edukacyjnej. Głośne stało się wystąpienie w czerwcu 1791 r. kasztelana Tadeusza Lipskiego, który proponował zwrócenie się do Watykanu z prośbą o reaktywowanie zakonu jezuitów. Projekt ten nie był jednak głosowany, zaś papież Pius VI zaaprobował konstytucję w lipcu 1791 r.²⁹

Inne zagadnienia oświatowe w obradach Sejmu Wielkiego

Poza kwestiami dotyczącymi funkcjonowania Komisji Edukacyjnej oraz jej uprawnień, w okresie Sejmu Czteroletniego pojawiały się też inne zagadnienia oświatowe.

Pod koniec 1789 r. poruszona została sprawa oświaty ludowej przy okazji tworzenia komisji porządkowych cywilno-wojskowych, będących organami samorządowymi. Zostały one utworzone w listopadzie dla Litwy, a w grudniu dla Korony. Nakazywano proboszczom utrzymywanie w każdej parafii nauczyciela, który miał udzielać nauki ubogiej szlachcie i ludowi na poziomie elementarnym, a obowiązkiem komisji było przypilnowanie, aby taka nauka została zorganizowana. Prawo z 15 grudnia stwierdzało, że tym z proboszczów, którzy szkół nie prowadzili, groziły kary pieniężne, natomiast ci, którzy wykazali istnienie szkoły w swojej parafii, płacili niższy podatek. Janina Ender upatruje w tym zarządzeniu zaczątek wprowadzania przymusu szkolnego, który jednak rozciągał się nie na rodziców, lecz na proboszczów³⁰.

Komisje porządkowe działały różnie – jedne bardzo skrupulatnie pilnowały realizacji przepisów, inne ograniczały się do przekazania treści zarządzenia. Prawo nie regulowało natomiast relacji pomiędzy komisjami porządkowymi a Komisją Edukacyjną. Dopiero projekt reformy rządu z 1790 r. zawierał odpowiednie ustalenia. Zgodnie z nim komisje porząd-

---

²⁸ Ender Janina, *Sprawy oświatowe...*, s. 65. Zob. więcej: Butterwick Richard, *Polska rewolucja...*, s. 785–786.

²⁹ Ender Janina, *Sprawy oświatowe...*, s. 61; Butterwick Richard, *Polska rewolucja...*, s. 789–790.

³⁰ Ender Janina, *Sprawy oświatowe...*, s.71. Por. Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji...*, s. 232; Mizia Tadeusz, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław 1964, s. 146–192.

kowe miały obowiązek powiadamiania Komisji Edukacyjnej o wszystkich fundacjach przeznaczonych na edukację, czasem „ukrytych lub zaniedbanych”, oraz wykonywania wszelkich ich poleceń. Proponowano też, aby w zarządach powiatowych i wojewódzkich zasiadali przedstawiciele władz edukacyjnych³¹.

Ustanowienie przez Sejm komisji porządkowo-cywilnych było znakomitym pociągnięciem, wpłynęło niezwykle ożywczo na rozwój szkolnictwa parafialnego. Akta komisji wskazują na zupełnie nowe zjawisko jakim były przejawy oddolnej inicjatywy oświatowej. Zdarzało się bowiem całkiem często, że lokalne społeczności wiejskie lub miejskie zakładały szkoły parafialne, doskonale rozumiejąc ich znaczenie³². Jak zauważa Tadeusz Mizia, komisje porządkowe „odegrały do pewnego stopnia rolę społeczno-wychowawczą. Przyzwyczyły one szlachtę, zwłaszcza konserwatywną, do myśli o konieczności oświecania ludu. Poważna część szlachty całego kraju, sprawująca funkcje komisarzy, wciągała się do aktywnego udziału w akacji oświatowej”³³.

Aktywizowało się mieszczaństwo. Jesienią 1789 r. zwołano do Warszawy kongres miast królewskich, a 2 grudnia miała miejsce czarna procesja delegatów, która wręczyła królowi memoriał, w którym domagano się przyznania mieszczanom praw publicznych³⁴. Prawo to pod nazwą „Miasta nasze królewskie wolne w państwach Rzeczypospolitej” uchwalono 18 kwietnia 1791 r. Jeden z punktów tego prawa stwierdzał, że po upływie lat sześciu ci z mieszkańców miast, którzy nie będą umieli czytać i pisać, zostaną wyłączeni z wszelkich urzędów³⁵.

Uchwalone prawo umożliwiała mieszczanom branie udziału w obradach sejmu. Udział ten był ograniczony do 24 plenipotentów posiadających głos doradczy w sprawach miejskich. W sierpniu miasta królewskie przystąpiły do wyboru plenipotentów, a na pierwszym zgromadzeniu w Warszawie przez Antoniego Mianowskiego oraz Antoniego Chevaliera została poruszona również sprawa edukacji. Podkreślali oni, że tylko dobra edukacja pozwoli korzystać mieszczanom z nadanych swobód.

---

³¹ Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji...*, s. 233.

³² Mizia Tadeusz, *Szkolnictwo parafialne...*, s. 177.

³³ Tamże, s. 188.

³⁴ Jobert, Ambroise, *Komisja Edukacji...*, s. 199.

³⁵ Mizia Tadeusz, *Szkolnictwo parafialne...*, s. 186.

Chevaliera, który został plenipotentem, zaopatrzone w instrukcję zobowiązującą go do zabiegania w sejmie o tworzenie szkół elementarnych i zorganizowania szkolnictwa dla dziewcząt (dopuszczano prowadzenie tych szkół przez zakonnice)³⁶.

Wymagającą rozwiązania była kwestia szkolnictwa innowierczego. Jobert pisał o tym: *Reformy skarbowe i debaty nad kwestią mieszczańską zwróciły uwagę na sprawę żydowską. Status prawosławnych i protestantów stanowił dwa ściśle z sobą związane problemy, które stanęły przed sejmem natychmiast, gdy wyzwolił się on spod rosyjskiej kurateli*³⁷.

W tym czasie ujawniła się tendencja do niezależnienia kościoła prawosławnego od Rosji. W czerwcu 1791 r. w Pińsku kongregacja duchowieństwa prawosławnego postanowiła autokefalię kościoła prawosławnego w Polsce i podjęła szereg uchwał zmierzających do podniesienia poziomu wykształcenia duchowieństwa i ludności dyzunickiej. Kongregacja nakazywała otworzenie w każdej parafii szkoły, która uczyłaby „podług praw krajowych” dzieci wszystkich stanów. Projekt ten pod nazwą „Załatwienie żądań obywatelów polskich Greków orientalnych i dyzydentów” został uchwalony 21 maja 1792 r.³⁸.

W Rzeczypospolitej funkcjonowały także szkoły protestanckie: ewangelicko-reformowane i ewangelicko-augsburskie. Niemal od początku swego istnienia KEN wysuwała projekty reformy organizacyjnej i programowej szkół dysydenckich. Padały nawet propozycje organizowania w miastach szkół trójwyznaniowych: katolicko-kalwińsko-luterańskich. Szkoły ewangelickie miały charakter polski lub niemiecki (zwłaszcza w Koronie). Komisja nie zamierzała narzucać tym ostatnim języka polskiego jako wykładowego, jednak chciała, aby w ich programie nauczania uwzględniony był język polski oraz wychowanie obywatelskie. W 1775 r. litewscy ewangelicy reformowani stworzyli własną Komisję Edukacyjną, jednak stali twardo na stanowisku zachowania w szkole łaciny. Jednota Litewska od lat szukała porozumienia z KEN, jednak dialog stał się możliwy dopiero z końcem lat 80., gdy pastor Galle opracował statut dla szkół ewangelickich reformowanych na Litwie, wzorowany na

---

³⁶ Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji...*, s. 235–236; Ender Janina, *Sprawy oświatowe...*, s. 66; Gierowski Józef Andrzej, *Historia Polski 1764–1864*, Warszawa 1984, s. 83.

³⁷ Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji...*, s. 237.

³⁸ Ender Janina, *Sprawy oświatowe...*, s. 77. Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji...*, s. 247–248.

ustawach KEN. Jesienią 1790 r. Sejm zwołał do Warszawy zjazd przedstawicieli prawosławnych i protestantów. Wyznaczono też deputację, która miała zająć się sprawami unitów i dysydentów. W maju 1792 r. zawarto z protestantami ugodę, której treść się nie zachowała³⁹.

Rozstrzygnięcia domagała się sprawa szkół żydowskich. Coraz częściej mówiono o tym, by udostępnić Żydom nowoczesną oświatę, a ich samych starać się wychowywać na dobrych obywateli. W połowie 1790 r. Sejm zajął się kwestią żydowską i powołał deputację do ułożenia projektu reformy. Miał on być opracowany we współpracy z przedstawicielami społeczeństwa żydowskiego. Przygotowano go wiosną 1791 r., ale jego treść nie jest znana. Powstawały zresztą w tym czasie i inne projekty dotyczące kwestii żydowskiej. Własny projekt wzorowany na patencie józefińskim z 7 maja 1789 r. opracował król. W myśl założeń tego projektu przy każdej synagodze miała działać szkoła funkcjonująca zgodnie z przepisami KEN, w której obowiązkową była nauka polskiego.

W styczniu 1792 r. podjęto uchwałę, że każda synagoga ma utrzymywać szkołę podlegającą zwierzchnictwu Komisji Edukacyjnej. Zaprotestowali jednak plenipotenci miast i cały projekt dotyczący Żydów, wniesiony przez Jacka Jezierskiego, został przez Sejm odrzucony w maju 1792 r.⁴⁰. Rozpoczęła się wojna i sejm już do tej sprawy nie powrócił.

Lata 1792–1794

Lata 1792–1794 były okresem wyjątkowej niestabilności politycznej, co znalazło odzwierciedlenie w pracach KEN. Jej działania nie miały już tego rozmachu co wcześniej, zaś związki ze szkołami ulegały rozluźnieniu. Sytuacja pogorszyła się w okresie konfederacji targowickiej. Ataki targowiczanie kierowane były nie tyle przeciw Komisji jako instytucji, ile zmierzały do jej osłabienia, zagarnięcia funduszu edukacyjnego i wycofania wprowadzonych do szkół KEN programów nauczania. W 1792 r. targowiczanie zaczęli śledztwo przeciwko KEN, obwiniając ją o demoralizowanie młodzieży i poszukiwając wykroczeń finansowych. Od członków

---

³⁹ Ender Janina, *Sprawy oświatowe...*, s. 78–79; Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji...*, s. 242–243.

⁴⁰ Ender Janina, *Sprawy oświatowe...*, s. 79, 81–82; Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji...*, s. 248.

i pracowników KEN zażądano przysięgi lojalności. Wiosną 1793 r. rozdzielono Komisję na dwie, litewską i koronną. Wśród nowych komisarzy znaleźli się targowiczanie, weszło do niej też wielu duchownych.

W listopadzie 1793 r. Sejm przywrócił Komisji jedność, a nowa ustawa o nazwie „Komisja Edukacji Narodowej Obojga Narodów na sejmie grodzieńskim 1793 r. w formie rządu opisana” nawiązywała do osiągnięć polityki oświatowej sprzed i z okresu Sejmu Wielkiego. W jej tekście odwoływano się wyraźnie do podstawowych tekstów prawa sejmowego z lat 1773 i 1776. Nie uchroniło to jednak Komisji, która w burzliwych warunkach politycznych poprzedzających III rozbiór działać nie mogła. 10 kwietnia 1794 r. odbyła ona swoje ostatnie posiedzenie⁴¹.

Podsumowanie

Prześledzenie przebiegu obrad Sejmu Wielkiego i dyskusji publicznej, jaka im towarzyszyła, pozwala dostrzec, jak silne były podziały światopoglądowe w ówczesnym społeczeństwie polskim, jak silnie zakorzenione były stereotypy i przyzwyczajenia. Widać to na przykładzie takich kwestii, jak: istnienie państwowej władzy oświatowej, model wychowania obywatelskiego i patriotycznego, docenienie wykształcenia i uczynienie z niego podstawy dla pełnienia urzędów i funkcji państwowych, rozciągnięcie władzy Komisji nad wszystkimi szkołami i usiłowanie zorganizowania edukacji dla wszystkich mieszkańców Rzeczypospolitej niezależnie od ich pochodzenia społecznego i wyznania.

Ogromną wagę miały decyzje Sejmu zmierzające do podniesienia poziomu wykształcenia mieszkańców Rzeczypospolitej. Nie do przecenienia jest rola komisji porządkowych cywilno-wojskowych, których działalność przyczyniła się do powstania na terenie całego kraju wielu szkółek elementarnych i wpłynęła na świadomość społeczną poprzez propagowanie oświaty. Istotne było też to, że rozważając kwestie dotyczące ludu, mieszczaństwa, przedstawicieli innych wyznań, przy okazji poruszano także sprawy oświatowej. Zwraca uwagę fakt, jak silny nacisk kładziono na wychowanie obywatelskie ludu, mniejszości narodowych czy wyznaniowych, chcąc włączyć je do procesu odbudowy Rzeczypospolitej.

---

⁴¹ Bartnicka Kalina, Dormus Katarzyna, Wałęga Agnieszka, *Komisja Edukacji...*, s. 86–87, 98, 100.

Upadek państwa polskiego położył kres funkcjonowaniu Komisji Edukacji Narodowej, ale przetrwało jej dziedzictwo ideowe: idea wolności, poszanowania praw jednostki, zasada równości i szeroko pojętej demokracji. Przetrwała idea stanu akademickiego jako grupy zawodowej nauczycieli, która w ówczesnej Europie była czymś wyjątkowym.

O żywotności dorobku Komisji i roli, jaką odegrała, świadczyć może też fakt, że już po upadku państwa polskiego systemem szkolnym i reformami KEN interesowali się Prusacy, a niedługo po III rozbiórce Ustawy zostały przetłumaczone na język niemiecki i wysłane do Berlina wraz z raportami o polskich szkołach⁴². Ustawy miały olbrzymi wpływ na szkolnictwo śląskie⁴³, również rosyjska reforma szkolna z 1803 r. w dużej mierze na nich bazowała⁴⁴.

Do ocalenia dorobku, a potem utrzymania dziedzictwa Komisji, zapewne przyczyniła się też Konstytucja 3 Maja, która wzmacniała jej pozycję, sytuując ją w grupie czterech wielkich komisji, tym samym nadając ważną rangę sprawom wychowania i oświaty, równocześnie propagując model oświaty powierzonej opiece państwa. Praktyka życia potwierdzała zresztą słuszność przyjętej przez Komisję linii postępowania i koncepcji wychowawczej, czego dowodem jest fakt powstania tejsze konstytucji, będącej przecież dziełem ludzi, z których wielu było twórcami KEN albo wychowankami prowadzonych przez nią szkół narodowych.

Bibliografia

Źródła

Głos posła Juliana Ursyna Niemcewicza (mowa sejmowa, r. 1789), [w:] *Komisja Edukacji Narodowej. (Pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł*, oprac. Stanisław Tync, Wrocław 1954, s. 425–435.

---

⁴² Zob.: Bobkowska Wanda, *Pruska polityka szkolna na ziemiach polskich w latach 1793–1806*, Warszawa 1948; Bartnicka Kalina, *Wprowadzenie*, s. 52.

⁴³ Zob.: Musioł Teodor, *Głos w dyskusji*, [w:] *W kręgu wielkiej reformy...*, s. 94.

⁴⁴ Zob.: Dybiec Julian, *Tradycje Komisji edukacji narodowej na ziemiach litewsko-rosyjskich w początkach XIX wieku*, [w:] *W kręgu wielkiej reformy...*, s. 313–323; Hulewicz Jan, *Głos w dyskusji*, [w:] *W kręgu wielkiej reformy...*, s. 98; Truchim Stefan, *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Łódź 1960, s. 51–90; Bartnicka Kalina, *Sprawa przedruku Ustaw Komisji Edukacji Narodowej w Wileńskim Okręgu szkolnym w początku XIX w.*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, 1977, s. 91–106; tejsze, *Wprowadzenie*, s. 52–53.

Edukacyjne przesłanki i reminiscencje uchwalenia Konstytucji 3 Maja

Kołłątaj Hugo, *Do Stanisława Malachowskiego... Anonima listów kilka*, cz. III: *O poprawie Rzeczypospolitej*, Warszawa 1788.

Konstytucja 3 maja, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1791.html> [dost.: 8.10.2021].

Ofiara eks-jezuitów. (Łuski Stefan, Ofiara eks-jezuitów, r. 1790), [w:] *Komisja Edukacji Narodowej. (Pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł*, oprac. Stanisław Tync, Wrocław 1954, s. 441–444.

Projekt do formy rządu, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/348063/edition/332406/content> [dost.: 8.10.2021].

Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej: rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793), oprac. Józef Lewicki, Kraków 1925.

Opracowania

Bartnicka Kalina, *Sprawa przedruku Ustaw Komisji Edukacji Narodowej w Wileńskim Okręgu szkolnym w początku XIX w.*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, 1977, s. 91–106.

Bartnicka Kalina, *Wprowadzenie*, [w:] *Ustawy dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*, Warszawa 2015.

Bartnicka Kalina, Dormus Katarzyna, *The Commission of National Education and its transformation in the years 1773–1794*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, 2018, s. 9–60.

Bartnicka Kalina, Dormus Katarzyna, Wałęga Agnieszka, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, t. 1, Warszawa 2018.

Bobkowska Wanda, *Pruska polityka szkolna na ziemiach polskich w latach 1793–1806*, Warszawa 1948.

Butterwick Richard, *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792*, Warszawa 2019.

Dybiec Julian, *Tradycje Komisji Edukacji Narodowej na ziemiach litewsko-ruskich w początkach XIX wieku*, [w:] *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej 24–26 października 1973*, red. Kamilla Mrozowska i Renata Dutkova, Warszawa–Kraków 1977, s. 313–323.

Ender Janina, *Sprawy oświatowe w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, 1961, s. 35–86.

Gierowski Józef Andrzej, *Historia Polski 1764–1864*, Warszawa 1984.

Gierowski Józef Andrzej, *Systemy edukacyjne w państwach oświeconego absolutyzmu Europy środkowej i wschodniej*, [w:] *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej 24–26 października 1973*, red. Kamilla Mrozowska i Renata Dutkova, Warszawa–Kraków 1977, s. 27–49.

Hulewicz Jan, *Opinia publiczna wobec Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Studia z dziejów kultury polskiej*, red. Henryk Barycz i Jan Hulewicz, Warszawa 1949, s. 401–443.

Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, Wrocław 1979.

Kot Stanisław, *Historia wychowanie*, t. II, Warszawa 1996.

Mizia Tadeusz, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław 1964.

Truchim Stefan, *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Łódź 1960.

W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej 24–26 października 1973, red. Kamilla Mrozowska i Renata Dutkova, Warszawa–Kraków 1977.

Woltanowski Andrzej, Wroczyński Ryszard W., Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794, Warszawa 1973.

The Great Sejm and the Issue of Education

Summary

During the Great Sejm, problematic aspects of education were discussed in regard to military and tax issues, and most frequently in the context of the Commission of National Education. However, the Sejm also addresses the problem of popular, Jewish, Orthodox and Protestant education. The discussion of education represents interesting material, illustrating the conflict between conservative and reformist viewpoints on political and social issues. This economically motivated conflict was primarily about the model of education. Conservatives wanted to provide education back to religious orders (primarily Jesuits), reformists defended the Commission of National Education and secondary schooling focused on patriotic and civic education. The Constitution of 3 May 1791 upheld the Commission of National Education, and even strengthened it by counting it among “the great commissions,” thereby opting for keeping education under the state’s care.

Keywords: the Commission of National Education, the Great Sejm, education, school

Sejm Czteroletni wobec problemów oświaty i wychowania

Streszczenie

W okresie Sejmu Czteroletniego problematyka edukacyjna poruszana była w związku z kwestiami wojskowymi i podatkowymi. Najczęściej dyskutowana była w kontekście funkcjonowania Komisji Edukacji Narodowej, choć Sejm zajął się także problemami szkolnictwa elementarnego, innowierczego i żydowskiego. Dyskusje toczone na tematy edukacyjne stanowią interesujący materiał, ilustrujący ścieranie się dwóch różnych stanowisk politycznych i światopoglądowych: konserwatywnego i zwolenników reformy. Spór ten, choć wyrastał z podłoża ekonomicznego, był przede wszystkim sporem o model wychowania, Konserwatyści opowiadali się za ponownym oddaniem nauczania zakonom (zwłaszcza jezuitom), zaś zwolennicy reformy bronili Komisji Edukacyjnej i szkolnictwa średniego nastawionego na wychowanie patriotyczne i obywatelskie. Konstytucja 3 Maja utrzymywała Komisję Edukacyjną, a nawet wzmocniła jej pozycję zaliczając ją do „wielkich komisji”, tym samym opowiadając się za modelem oświaty pozostającej po opieką państwa.

Słowa kluczowe: Komisja Edukacji Narodowej, Sejm Czteroletni, oświata, szkoła, edukacja